

УДК (UDC) 94 (477.43/.44) "17" : 321.61
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).710](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).710)

PORTRAIT OF RUSSIAN DIPLOMAT IN EVERYDAY LIFE OF HIS PODILLIA ESTATE AT THE END OF THE 18TH CENTURY: ARKADII MORKOV

*Yurii Zemskiy*¹, *Yurii Mudryk*²

Khmelnytskyi National University (Khmelnytskyi, Ukraine)

¹ e-mail: yury_zemsky@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

² e-mail: mudrykyur@khnmu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5177-3885>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to analyze the life of Arkadii Morkov, one of the leading Russian diplomats, to reproduce the content of the characteristic features of the worldview and legal thinking and behavior of representatives of the ruling elite of Russia during the period of expanding of the empire's borders at the end of the 18th century, in a collision with the worldview beliefs and behavioral traditions of representatives of the privileged classes in the system of European political space.

The scientific novelty. The documentary sources reveal the peculiarities of the behavior of the Russian Empire's leading nobles, who, having received large landholdings in Podillia gubernia, sought to establish the usual order of the Russian system of social and political relations as soon as possible, thus entering the irreconcilable conflict with the emancipated worldview and legal thinking, common among the estates elite and even among the lower strata of Right Bank Ukraine.

Conclusions. The commitment of modern Russians to a rigidly centralized system of political rule in their own state is, to a large extent, justly determined by their historical heritage. After all, a peculiarly Russian mechanism that traditionally underlies the construction and functioning of their society is the principle of the absolute dependence of social and political success/failure of all individuals (regardless of the level of their position in the hierarchy) on the level of trust/distrust on the part of the 'first person', or the inner circle close to the 'first person'. At the same time, the complete dependence of even the 'by blood' noble and influential dignitaries on the 'will and grace' of the 'first person' is usually compensated by absolute autocracy within the territorial/administrative estates received 'for faithful service'.

Such a worldview and legal paradigm of thinking and behavior, which is common to Russians, was and remains categorically unacceptable and even repulsive for the traditional European environment, in which, among others, the Polish and Ukrainian national worldview systems were formed. Since a person, feeling free, always pronouncedly respects his or her own individuality and always strives to ensure the preservation of personal freedom, as the main sign of human dignity and honor; and self-respect is also based on it.

Keywords: imperial thinking, gentry democracy, Letychiv town dwellers, 'gentry arrogance', Count A. Morkov

ПОРТРЕТ РОСІЙСЬКОГО ДИПЛОМАТА У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ЙОГО ПОДІЛЬСЬКОГО ПОМІСТЯ КІНЦЯ 18 СТ.: АРКАДІЙ МОРКОВ

Юрій Земський¹, Юрій Мудрик²

Хмельницький національний університет (Хмельницький, Україна)

¹ e-mail: yury_zemsky@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

² e-mail: mudrykyur@khmnu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5177-3885>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – на життєвому прикладі Аркадія Моркова, одного із чільних російських дипломатів, відтворено зміст характерних рис світоглядно-правового мислення та поведінки представників правлячої еліти росіян у період розширення кордонів імперії кінця 18 ст., у зіткненні зі світоглядними переконаннями і традиціями поведінки представників привілейованих верств у системі європейського політичного простору.

Наукова новизна. На документальних джерелах розкрито особливості поведінки провідних вельмож Російської імперії, котрі, отримавши великі землеволодіння у Подільській губернії, прагнули чимшвидше встановити звичні для російської системи суспільно-політичних відносин порядки, вступаючи через те у непримиренний конфлікт із емансипованим світоглядно-правовим мисленням, звичним для станової еліти і навіть для нижчих верств Українського Правобережжя.

Висновки. Прихильність сучасних росіян до жорстко централізованої системи політичного правління у власній державі значною мірою справедливо обумовлюється історичною спадщиною. Адже питомо російським механізмом, що традиційно лежить в основі побудови та функціонування їхнього соціуму – є принцип абсолютної залежності соціально-політичного успіху/неуспіху всіх осіб (незалежно від щабля розташування в ієрархії) від рівня довіри/недовіри з боку «першої особи», чи то наближеного до «першої особи» довіреного оточення. Водночас, повна залежність навіть «кровно» знатних і впливових сановників від «волі й ласки» «першої особи» компенсується абсолютним зазвичай самовладдям у межах отриманих «за вірну службу» територіальних/адміністративних вотчин.

Така усталена для росіян світоглядно-правова парадигма мислення та поведінка була і залишається категорично неприйнятною й навіть відразною для традиційного європейського середовища, в якому сформувалася, в тому числі, польська та українська національно-світоглядні системи. Оскільки особа, почуваячись вільною – завжди підкреслено шанує власний індивідуалізм і повсякчас прагне забезпечити собі збереження особистої свободи, як головної ознаки людської гідності та честі, а на тому будується також і самоповага.

Ключові слова: імперське мислення, шляхетська демократія, летичівські міщани, «шляхетський гонор», граф А. Морков

Вступ

Військове російське вторгнення в Україну, з самого його початку (тобто з 2014 р.), і до останнього часу оцінювалося більшістю експертів, науковців, політиків (а тим більше громадськістю демократичних країн), як злочинна діяльність державно-політичної верхівки, що сформувалася за нині діючого російського президента та провадженого ними авторитарного правління. Відтак,

було очікування, що чисельні втрати під час наступальних дій широкомасштабного вторгнення (з 2022 р.) «відкриють очі» пересічним росіянам на безглуздість і підлість війни, розв'язаної їхнім правителем, і народ змусить зупинити війну. Натомість, російський соціум не вибухнув антивоєнними протестами, навпаки – війна стала чинником їхнього масового гуртування навколо догматичних переконань щодо власної так званої «виняткової православної праведності», буцімто «своєї виключної значимості в світі», впевненості у своїй «непереможній силі» та навіть «історично сформованому праві на силові дії» у міжнародній політиці. Й такі упередження імперської самозарозумілості народу всіляко підтримуються та підживлюються жорсткою адміністративно-централізованою політичною «дисципліною» в усіх сферах життя сучасної російської держави.

Проте, зухвальство та брутальне насилля зразка середньовічного варварства не зламало, а навпаки – згуртувало також українців, і допомогло нашому колективному усвідомленню своїх світоглядно-ціннісних відмінностей. І ми остаточно впевнилися, а увесь світ нарешті побачив – наскільки українці та росіяни є різними. Відтак, нині можна констатувати, що не лише на рівні експертів, науковців і політиків, але й також серед більшості пересічних громадян демократичного світу сформувалося чітке розуміння, що у цій війні постало протистояння двох протилежних, і навіть взаємовиключних систем суспільної думки, двох різних світоглядно-правових парадигм мислення – авторитарного та демократичного.

Такі реалії життя підвищили актуальність теоретичного пізнання феномену імперської свідомості росіян (як їхньої національної форми мислення), а також необхідність глибшого вивчення явища імперіалізму, як історично-традиційної форми державної завойовницької політики Росії. Тож звернення до історичного минулого, особливо у контексті зіткнення протилежних світоглядів, а саме: російського імперського мислення, з одного боку, і зразків європейської емансипованої думки, з іншого – дозволяє більш предметно та вочевидь розуміти також нинішню нездоланну прірву поміж сучасним так званим «руським міром» та європейською цивілізацією.

Яскравий і показовий прецедент народно-шляхетського опору імперсько-російському «великодержавному» зухвальству, що, по-суті, виглядає як зіткнення двох непримиренних типів політичного мислення та поведінки, трапився у часи найперших кроків просування російських порядків в Українському Правобережжі, відразу після завершення поділів Речі Посполитої, у місті Летичеві на Поділлі. Для кращого розуміння Летичівських подій, слушно згадати зауваження Андреаса Каппелера, що інтегруючи землі Речі Посполитої, російська політика вимушена була вирішувати таку ж проблему, яку мала дещо раніше з Гетьманщиною, або землями Балтії, тобто «знайти порозуміння» із елітами регіонів, що відрізнялися самостійною станово-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією¹. Відповідно, під час приєднання владою імперії було обіцяно надати новим підданам «усі ті права, вольності та привілеї, які мають її давні піддані», а водночас було гарантовано, що «надані законами Речі Посполитої

¹ *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Видавництво католицького університету, 2005. С. 67.

права власності на помістя залишаться непорушними»². Згодом, після приходу на зміну Катерині II – Павла I, навіть з'явився указ (у грудні 1796 р.), що місцевий край (тобто, Українське Правобережжя) управлятиметься «на особливих засадах, згідно з традиційними тут правами та привілеями»³. Відтак, на урядові посади місцевого рівня залучалися представники місцевої еліти, в урядовій і судовій сферах певний час навіть визнавалася прийнятною польська мова, збережено було також (до 1840 р.) правочинність третього Литовського Статуту. Звісно, що всі вказані дії були спрямовані, аби по-можливості швидше адаптувати новоприєднані землі до традиційного російсько-імперського устрою. Тому значне число лояльної шляхти швидко кооптувалося в імперську знать, і вони отримали підтвердження своїм маєтностям (разом зі збереженням за собою залежних селян), вони ж і включалися у місцеве управління.

Проте, також відразу, в ході повної руйнації Речі Посполитої, частина маєтків, що належали так званим «неблагонадійним особам» – була конфіскована та роздана, як правило, особливо відданим російським вельможам, що власне й доклалися найбільше у справі цих завоювань. Відтак, на новозахоплених росіянами землях виник серйозний конфлікт інтересів, що зачіпав різні сфери життя: національно-культурні, світоглядні, державно-правові, але мабуть найдошкульнішими та найбільш впливовими були майнові, економічні інтереси, конфлікти у сфері землеводіння.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Проблема формування поземельних відносин на теренах Українського Правобережжя після поділів Речі Посполитої та налагодження російських адміністративно-політичних порядків розглядалася в нашій історіографії у чисельних працях, приміром: Миколи Бармака⁴, Сергія Борисевича⁵, Володимира Брославського⁶, Ігоря Кривошеї⁷, Андрія Криськова⁸, Юлії Рудакової⁹, Анатолія

² Полное Собрание законов Российской империи: Собрание 1-е. В 45 т. (ПСЗ, I). Санкт-Петербург, 1830. Т. 23, № 17108 «Манифест генерал-аншефа Кречетникова, объявленный по высочайшему повелению в стане российских войск при Полонно». С. 410-412; № 17418 «О присоединении к российской империи всей части Великого Княжества Литовского, которая по прекращении мятежей в Литве и Польше занята была войсками. С приложением состоявшегося по сему предмету Манифеста». С. 845-846.

³ ПСЗ, I. Т. 24. № 17634 «О новом разделении государства на губернии». С. 229-230.

⁴ Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.; Бармак М. Шляхта Правобережної України: від інкорпорації до декласації (1793-1845). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія»*. 2010. Вип. 1. С. 11-19.

⁵ Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки): монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2007. 424 с.; Борисевич С.О. Особливості землеводіння та землекористування в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX ст. *Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки*. 2008. Вип. 1. С. 93-102; Борисевич С.О. Поміщицьке землеводіння і землекористування на Поділлі. *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 84-91.

⁶ Брославський В.Л. Національна політика Російської імперії щодо поляків на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: соціально-економічний аспект. *Міжнародний збірник наукових праць. Україна-Європа-Світ*. 2019. С. 116-121; Брославський В. Боротьба за власність на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 2. С. 6-10.

Філінюка¹⁰ й інших. Особливо вагомий історіографічний внесок, із яскравою демонстрацією усього драматизму відносин поміж різними таборами шляхетського стану та російськими зайдами – найбільш ґрунтовно здійснив Даніель Бовуа у трилогії з історії російсько-польських відносин в Українському Правобережжі наприкінці 18 – початку 20 ст., а згодом, у збірано-об'єднаному та доопрацьованому виданні, які у сукупності чудово розкривають назагал усі особливості експансіоністської імперської політики росіян впродовж так званого довгого 19 ст.¹¹ І належить відзначити, що саме вивчення етнічно-національного чинника, або, інакше кажучи, світоглядно-культурної специфіки мислення та поведінки учасників процесу зміни влади в краї – є найбільш плідною цариною, із цікавими деталями й особливостями, що дозволяють краще розуміти не лише історичне минуле, але й сучасність, позаяк минуле та сучасність об'єднуються між собою таким доволі сталим явищем, як національний характер.

Зміст соціально-майнових змін в Українському Правобережжі кінця 18 ст.

Документальні джерела дозволяють стверджувати, що практично в усіх маєтностях, які опинилися після поділів Речі Посполитої в руках питомо російських вельмож, виникали найгостріші непорозуміння, невдоволення і навіть спротив тим новим порядкам, що почали нав'язуватися там за російським зразком. Проте, ці російські порядки, головною рисою яких було абсолютне самоуправство у своїх вотчинах – стали привабливою спокусою також і для тих польських землевласників, що найбільше дбали про своє особисте благополуччя, тобто готові були колаборувати із російською владою, і не переймалися проблемою загибелі Речі Посполитої (найбільш відомі з них – Станіслав Щенсний Потоцький, Францішек Ксаверій Браницький, Северин Жевуський¹²). Жорстка централізація влади в Російській імперії та насичення військами усієї території держави – забезпечували швидке приборкання будь-яких невдоволень підданих. А отже, за умови повного

⁷ Кривошея І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. 254 с.; Кривошея І. Оренда в українських маєтках Потоцьких у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. *Емінак*. 2008. № 1-4 (3). С. 68-72.

⁸ Криськов А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Тернопіль: ТОВ «Видавництво Астон», 2014. 324 с.

⁹ Рудакова Ю. Порівняльна характеристика статусу польської шляхти та російського дворянства в контексті зміни політичного підпорядкування території Правобережної України наприкінці XVIII ст. *Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów*. Lublin, 2006. Т. III. С. 137-142; Рудакова Ю. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793-1801 рр. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2005. Т. 41. С. 4-13.

¹⁰ Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Київ-Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 727 с.; Філінюк А.Г. Політика російського царизму щодо інкорпорації Правобережної України на межі XVIII-XIX століть: питання політичного статусу. *Краєзнавство*. 2003. № 1-4. С. 158-162.

¹¹ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830 рр. З франц. перекл. Зоя Борисюк. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.; Бовуа Д. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863). З франц. перекл. Зоя Борисюк. Київ, 1996. 415 с.; Бовуа Д. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Перекл. на українську Зої Борисюк. Київ: Критика, 1998. 334 с.; Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914). Авторизований перевод с французского Марии Крисань. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.

¹² Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830 рр... С. 17-19.

порозуміння із чиновниками імперської влади (що за найпершим покликом завжди надішлють війська для захисту) – можна було вільно та впевнено «самодержавствувати» на теренах власних володінь.

Однак, впровадження таких російських порядків контрастувало із місцевою традицією шанування шляхетської гідності, чого вимагали по відношенню до себе не лише заможні та впливові, але й навіть малоземельні та безземельні шляхтичі (так звана зневажливо, і російськими, і польськими магнатами – «гербова голота»), котрі за чинш (тобто, за грошову плату) орендували землю заможних землевласників, і з того й годувалися. Кость Михальчук засвідчував, що поняття шляхетської гідності (іноді йменованого «шляхетським гонором») – було вкрай принципово важливим для усіх, навіть найбідніших верств шляхетського стану Українського Правобережжя. Зокрема, показовим є, що і через півстоліття від подій, які тут розглядаються – після селянської реформи середини 19 ст. – представники такої збіднілої шляхти вимушені були найматися на роботи до заможних селян, але й тоді не згубили своїх шляхетських чеснот. Власне, вони пропонували селянам, що згодні брати з них плату за свою працю на кілька копійок менше, за умови, що до них тільки звертатимуться – *jęgomość* або *waspan*¹³. Отож, можна собі уявити рівень взаємонесприйняття поміж шляхтою Українського Правобережжя, звиклою до шанобливості й толерантності у відносинах, та з іншого боку – зверхності та зневаги, яку виявляли російські вельможі до усіх, кого вважали своїми новозавойованими холопами¹⁴.

Так, наприклад, глави 92 сімей чиншовиків із села Бушинки з-під Ямполья на Поділлі, подали у квітні 1798 р. до повітового земського суду скаргу на графа С. Дуніна, котрий, ставши власником помістя, намагався їх закріпачити, змушуючи відробляти панщину та наказуючи нещадно бити за відмову коритися. Однак, все це було категорично неприйнятним для скаржників, бо за попередніх власників – князя Ф. Любомирського та графа С. Ворцеля, вони звикли вільно жити, сплачуючи землевласникам лише чинш¹⁵.

Подібним чином, у містечку Корсуні та кількох навколишніх селах Богуславського повіту на Київщині (пам'ятаємо, що цей край був осердям козацького та гайдамацького руху), впродовж кількох років також з протестами виступали мешканці, наполягаючи, що їх під час перепису незаконно записали до стану закріпачених селян, тож підлягати владі поміщика, князя Петра Лопухіна не будуть, бо вони є «підвладними лише Богу і государю». Із середовища вказаних протестувальників «виокремився зачинщик» Антоній Сохачевський, котрий назвався шляхтичем та очолив рух. За підтримки військового губернатора А. Тормасова, у 1804 р. для приборкання цих протестувальників було викликано сотню донських козаків. Бунтівникам було зачитано царський указ, що їх у статусі селян подаровано (особисто царем Павлом I у 1801 р.) у вічну та спадкову власність Петру Лопухіну (котрий, нагадаємо, був батьком коханки того царя –

¹³ Михальчук К. Поляки Юго-Западного края. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: материалы исследования. Собранные П.П. Чубинским. В 7 т. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 249-250.

¹⁴ Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький: Поліграфіст 2, 2011. С. 234-265.

¹⁵ Селянський рух на Україні: середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1978. С. 291-292.

Анни Лопухіної¹⁶); а усі їхні колишні привілеї та свободи, надані їхнім предкам, оголошені недійсними. Надалі із особливо активними протестувальниками проведені були «бесіди», аби вони забули усі свої, як говориться в документі – «мрійливі ідеї про вольності», однак спротив продовжувався. Зрештою, було вибрано 26 осіб, котрі «виявляли особливий опір і впертість» й відправлено під суд. Водночас, сотню донських козаків було розміщено на постій по дворах інших непокірних селян, але оскільки такий захід був тимчасовим і не міг продовжуватися постійно, як зауважував військовий губернатор, то він же й пропонував власнику помістя усіх особливо впертих корсунців розселити по селах, а селян із тих сіл переселити до Корсуня¹⁷.

ХАРАКТЕР ПИТОМО РОСІЙСЬКОГО ТИПУ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У СОЦІУМІ

Задля кращого розуміння характеру організації російської влади та повсякденної поведінки знатних вельмож імперії в період, що тут розглядається – досить показовим і слушним є звернутися до постаті Платона Зубова, останнього фаворита Катерини II, що розважив її прикінцеві сім років життя. До того ж, саме він був одним із організаторів другого та третього поділів Речі Посполитої, а отже досить суттєво впливав на життя Українського Правобережжя у перші роки після його приєднання до імперії.

Будучи 22-річним корнетом, у 1789 р. П. Зубов уперше опинився у ліжку 60-річної імператриці, й у тому ж році йому було «пожалувано» звання полковника; а вже у 1793 р. він став генерал-ад'ютантом, з посадою генерал-губернатора Катеринославської, Вознесенської і Таврійської губерній, був нагороджений найвищою відзнакою імперії – орденом Святого апостола Андрія Первозванного, й отримав титул графа¹⁸, та до кінця днів правління імператриці був найвпливовішим царедворцем. Сучасник тих подій залишив яскравий опис традиційного прийому «прохачів», яких «вислуховував» П. Зубов, оскільки ніхто окрім нього не міг вплинути на волевиявлення імператриці у прийнятті рішень: «По мірі втрати государинею її сили, активності, генія, він набував могутності та багатства. Кожен ранок чисельний натовп підлабузників осаджував його двері, наповнюючи прихожу кімнату і прийомну. Старі генерали, вельможі не соромилися улещуватися до його нікчемних лакеїв. Можна було бачити часто, як ці лакеї штурханами розганяли генералів і офіцерів, натовп яких тіснився біля дверей, не даючи їм зачинитися. Розвалившись у кріслі, непристойно напівоголеним, засунувши мізинець у ніс, з очима, відсторонено спрямованими в стелю, цей молодий чоловік, з обличчям холодним і надутим, ледь звертав увагу на оточуючих його. Він забавлявся дивацтвами своєї мавпочки, що скакала по головах підлих підлабузників, або розмовляв зі своїм клоуном; а в цей же час старці, під керівництвом яких він служив сержантом – Долгорукі, Голіцини, Салтикові – і всі інші очікували, щоб він звів на них свій погляд, щоби знову припасти до його ніг»¹⁹. У той само період, Михайло Кутузов, вже у званні генерал-майора, і понад 20 років старший за Платона Зубова приїздив до останнього

¹⁶ Вигель Ф.Ф. Записки. Под редакцией С.Я. Штрайха. Москва, 2000. С. 17.

¹⁷ Селянский рух... С. 299-302.

¹⁸ Вейдемейер А. Двор и замечательные люди в России во второй половине XVIII столетия. В 2-х частях. Санкт-Петербург, 1846. Часть 2. С. 92.

¹⁹ Анисимов Е. Женщины на российском престоле. Санкт-Петербург, 1997. С. 396.

вранці, аби зварити йому кави та подати у постіль, у час пробудження фаворита, й усе це – задля отримання протекції останнього у своїх приватних інтересах²⁰.

Таке догодження улюбленцю цариці було обов'язковим ритуалом, оскільки його впливовість у вирішенні всіх питань набула неперевершеного значення. Граф Ростопчін писав графу Воронцову: «Граф Зубов тут все. Не існує іншої волі, окрім його особистої. Його влада є більшою, аніж яку мав князь Потьомкін. Він все такий же недбалий і нездібний, як і раніше, але імператриця говорить усім і кожному, що це найвеличніший геній, якого коли б то не було народжувала Росія, що один Бог свідок його зусиль і трудів, і що єдино він приєднав до Росії Курляндію і Польські області»²¹.

Цей опис П. Зубова є важливим не лише задля розуміння його постаті, як головної особи в імперії періоду історії, що тут розглядається, його портрет є зібраним образом російських вельмож. Адже таку ж поведінку, демонстровану Зубовим при дворі, кожен із вельмож, що принижувався, холопствуючи перед ним, потім відігравав на своїх власних підданих холопах. Саме у цьому полягала специфіка політичної організації влади у російській дійсності. Як зауважував Реймонд Пірсон, принцип повної централізації влади в руках російських самодержців сформував таку політичну систему, за якої усі закони, права, повноваження сприймалися не інакше, як «даровані з ласки царя». Відповідно, міністри, губернатори, вельможі, навіть поміщики – у межах своїх посадових повноважень, що трактувалися майже так само, як «власні володіння» – дуже часто могли вдаватися до вибіркової у застосуванні, або незастосуванні певних царських законів, тобто також могли «виявляти», або «не виявляти свою ласку» «на ввірених їм теренах»²².

Показовою є згадка відомого літератора 19 ст. барона Андрія Дельвіга, котрий писав, як на його відповідне зауваження, один із вищих сановників зреагував: «Що ви мені говорите про закон? Закони пишуться тільки для нижчих верств, а не для нас». І дійсно, писав А. Дельвіг, для більшої частини генерал-губернаторів законів не існувало, тому що всі закони були підпорядковані абсолютному тлумаченню та вільному рішенню місцевого начальства, більшою мірою генерал-ад'ютантів, а генерал і флігель-ад'ютанти й без того вже наділені особливою владою, у застосуванні якої були підзвітні лише государю²³. Тобто, в умовах усталених російських політичних порядків – чиновники, у межах підпорядкованих їм в управлінні територій, а вельможі-магнати-поміщики у межах своїх володінь – по суті також могли поводитися як сатрапи – «самодержавствуючи».

Проте, звісно, таку поведінку можна було провадити лише за умови мовчазної згоди оточення – тих самих підвладних, чи підданих, які свідомо погоджувалися бути у статусі холопів, або ж, насправді, реально у такому статусі перебували. Зрозуміло, що така звична для росіян атмосфера відносин на усіх щаблях їхньої соціальної драбини, категорично не співпадала з традиціями та суспільними

²⁰ *Исабель де Мадариага*. Россия в эпоху Екатерины Великой. Пер. с английского *Н.Л. Луженкой*. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. С. 903.

²¹ Ростопчин Ф.П. Воронцову С.Р. *Марасинова Е.Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII в.* Москва, 1999. С. 300.

²² *Пирсон Р.* Привилегии, права и руссификация. *Ab imperio*. 2003. № 3. С. 44-45.

²³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 11624: Мысли вслух об истекшем тридцатилетии России. Арк. 13-13зв.

усвідомленнями, що звично панували на теренах Українського Правобережжя, де ті російські порядки почали впроваджуватися вперше лише після поділів Речі Посполитої.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ДИПЛОМАТА АРКАДІЯ МОРКОВА

Зіткнення двох непримиренних світоглядів (власне, питомо російського та європейського, емансипованого) відбулося у місті Летичеві на Поділлі, коли там почав розгортати діяльність впевнений у собі вельможа, російський дипломат, граф, таємний радник (тобто, чиновник високого III класу в Табелі про ранги, рівня генерал-лейтенанта) Аркадій Морков, що отримав у 1795 р. «у вічну і спадкоємну власність» від імператриці Катерини II Летичівське староство. А. Морков зробив кар'єру на дипломатичній службі та був доволі наближеним до царського двору, а відтак мав чималий вплив, проте відзначався завжди вкрай скандальним характером і такою ж була його поведінка у повсякденні. Утверджуючись у подарованому Летичівському старостві, він повівся як зухвало-зверхній кріпосник, держиморда, що залишався постійно роздратованим з того, що хтось насмілювався йому перечити, або ж безапеляційно не виконував його волі.

Найгрунтовніша біографія А. Моркова була подана невдовзі по його смерті Дмитром Бантишем-Каменським у так званому «Словнику видатних людей», що вийшов друком ще 1836 р.²⁴, й усі наступні згадки про цього діяча вочевидь виглядають лише передруками²⁵. Народився А. Морков 1747 р. в родині чиновника та здобув освіту в щойно тоді створеному Московському університеті, де виявив здібності до іноземних мов. Ще навчаючись, у 1764 р. був спрямований у Колегію іноземних справ, звідки згодом відряджався на службу перекладача в Іспанії, секретаря посольства у Варшаві, радника в Голландії, а згодом у Стамбулі. Зрештою, курував при Колегії франкомовне листування, а далі направлявся до посольств у Париж і Стокгольм, але щоразу відкликався назад (треба розуміти з-поміж рядків, які подає біограф) через вкрай складний характер²⁶.

У 1792 р. служба звела А. Моркова із П. Зубовим²⁷, у якого дипломат, як пише біограф, – «завоював особливу довіру і любов», і вже у тому ж році отримав чин таємного радника, а року наступного – ордени Святого Олександра Невського та Святого Володимира I ст.²⁸ Про винятковий вплив А. Моркова у царині імперської дипломатії в період його тісного зближення із П. Зубовим засвідчує у спогадах також граф Євграф Комаровський. А водночас, він зауважує, що зв'язка Зубова-Моркова оцінювалася сучасниками, як чорна невдячність по відношенню до Олександра Безбородька, котрий власне сприяв службовому зростанню А. Моркова, а тепер вони перехопили у нього провідну роль у зовнішній політиці

²⁴ Словарь достопамятных людей русской земли, составленный Д. Бантыш-Каменским. В пяти частях. Москва, 1836. Часть третья. С. 369-374.

²⁵ Морков Аркадий Иванович. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. В 86 т. Москва, 1896. Т. XIX. С. 859; Морков Аркадий Иванович. *Биографический словарь. Высшие чины Российской империи (1721-1917)*. В 3 т. Составит. Е.Л. Потемкин. Москва, 2017. Т. II. С. 414; Аркадий Иванович Морков. Archive.today. URL: <http://www.rusdiplomats.narod.ru/ambassadors/morkov-ai.html>

²⁶ Словарь достопамятных людей... С. 269-370.

²⁷ Дневник А.В. Храповицкого. 1782-1793. По подлинной его рукописи, с биографическою статьею и объяснительным указателем Николая Барсукова. Санкт-Петербург, 1874. С. 416-417, 435-436; *Исабель де Мадариага*. Россия в эпоху... С. 902.

²⁸ Словарь достопамятных людей... С. 371.

імперії²⁹. На хвилі такого піднесення А. Морков у 1793 р. був одним із авторів-розробників Конвенції Росії із Пруссією³⁰, а у 1795 р. Договору із Австрійським і Пруським дворами про остаточний розподіл земель Речі Посполитої³¹. Й саме за це, у серпні того ж 1795 р. йому було даровано Катериною II «у вічне володіння» Летичівське та Кам'янецьке староства, із 3304 душами чоловічої статі; а у червні 1796 р. пожалувано графський титул. Проте, тоді ж він, разом із особливо наближеними до двору імператриці Катерини II людьми – П. Зубовим, О. Безбородьком, І. Остерманом – зазнали провалу в дипломатичних перемовинах, за якими мав відбутися шлюб шведського короля Густава IV із великою княгинею Олександрою Павлівною³², й А. Морков, опинившись через те в опалі – поїхав (приблизно, у жовтні 1796 р.) «оглядати пожалувані йому маєтності».

У листопаді 1796 р. імператриця померла, й увесь час перебування на престолі імператора Павла, граф А. Морков, як пише його біограф, «проживав у віддалених селах»³³. Власне, зокрема у Летичівському старостві. Й зрозуміло, що тоді до особливих рис його характеру додався ще й відповідний настрій від руйнації його кар'єри у Петербурзі.

Важливою є обставина, що в той само час, власником маєтностей в Українському Правобережжі став також молодший рідний брат Аркадія – Іраклій Морков, активний учасник російсько-турецьких війн, особливо відзначився під Ізмаїлом (1790 р.), а згодом (1792 р) керував військом на території Речі Посполитої, напередодні другого її поділу. За такі заслуги нагороджений був званням генерал-майора, графським титулом і землеволодіннями (також на Поділлі)³⁴. Саме він опікувався землями брата Аркадія, до прибуття того у набуті помістя. Тож конфлікт, що відбувався у Летичівському старостві (дарованому Аркадію Моркову), розпочався та був керований спочатку Іраклієм Морковим.

Нагадаємо, що поняття староство було успадковане з часів Речі Посполитої. Зазвичай, це було місто, із навколишніми землями, селами, хуторами, що вважалися королівською (державною) власністю, зі статків яких «годувався» староста, виконуючи водночас функції представництва центральної державної влади у відповідному краї. Останнім Летичівським старостою, до приходу російської влади у цей край, був князь Адам Чарторийський. Причому, землі Летичівського староства перебували у безпосередньому сусідстві із землями Меджибізького ключа, що був приватною власністю Чарторийських. Відповідно, місцева безземельна та малоземельна шляхта, проживаючи у місті Летичеві та навколо нього, звикла на чиншових умовах користуватися землями князя.

З поширенням в Українському Правобережжі російської влади, Летичів отримав статус повітового міста. А отже, А. Моркову було даровано у власність землі Летичівського староства, але без самого міста Летичева. Як наслідок, у російського вельможі відразу постала проблема визначити межі, відділивши міські землі від

²⁹ Записки графа Е.Ф. Комаровского. Москва: Внешторгиздат, 1990. С. 32-33.

³⁰ Конвенция России и Пруссии о втором разделе Польши. *Под стягом России: Сборник архивных документов*. Сост., примеч. А.А. Сазонова, Г.Н. Герасимовой, О.А. Глушковой, С.Н. Кистерова. Москва, 1992. С. 141, 145.

³¹ Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши. *Под стягом России...* С. 146, 148.

³² *Вейдемейер А.* Двор и замечательные люди в России... С. 149; О поездке шведской делегации в Петербург. *Русский архив*. Москва, 1876. Часть 1. С. 410.

³³ Словарь достопамятных людей... С. 371.

³⁴ *Ibid.* С. 374-375.

земель староства; а місцева шляхта, котра тими землями якраз і користувалася (на чиншевих засадах) ввійшла у жорсткий спротив новим порядкам, які прагнув настановити тут російський граф, за звичними для нього російськими традиціями повного вотчинного свавілля.

ПРЕЦЕДЕНТ АНТАГОНІСТИЧНОГО ЗІТКНЕННЯ НА ПОДІЛЛІ ДВОХ ТИПІВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО СВИТОГЛЯДУ

Конфлікт у Летичеві зав'язався напровесні 1796 р., про що листом від 24 березня летичівські міщани (а статус міщан, за російськими законами, отримали автоматично усі, хто проживав у місті Летичеві на час визначення його повітовим центром, а отже серед них була також і чиншева шляхта) – повідомили правителя Подільського намісництва Миколу Вердеревського, просячи захисту від утисків з боку адміністратора помістя А. Моркова. Міщани писали, що у пожежі минулого року в Летичеві вигоріло 58 домогосподарств, і тепер, коли ті господарі взялися заготовляти ліс для відбудови, управляючий маєтком, від імені Моркова наказав своїм прикажчикам не дозволяти брати його інакше, як лише з оплатою за кожне дерево по рублю сріблом, у той же час фура деревини, що придатна лише для опалення, оцінювалася у 15 коп. Міщан особливо обурювали такі вимоги, оскільки, стверджувалося у листі, спрадавна і до останнього часу вони вільно послуговувалися тим лісом, як своєю спільною власністю. А відтак, просили губернатора розпорядитися, аби їм знову повернули (як і обіцяно було російською владою у часи приєднання краю) звичні права³⁵.

26 травня 1796 р. конфлікт набув уже відкритої форми протистояння. Того дня міщани Летичева (а серед них, нагадаємо, і чиншева шляхта) виїхали на довколишні землі орати свої ділянки. Як згодом з'ясувалося, ці ділянки сукупно покривали майже дві третини площі усього староства. Тож, як повідомляв правителю намісництва Летичівський городничий Ліпінський, управляючий економією староства вислав у поля дворових людей, які, завдавши орачам побої, насильницьки зупинили усі роботи та пригнали на панську економію волів, разом із плугами. На такі дії – в економію почали збігатися люди з усього міста, хтось піднявся на дзвіницю та вдарив у набат, зчинився гвалт. Зрештою, усією громадою міста, що обурилася діями дворових людей російського вельможі, воли з плугами були повернуті власникам. А про зміст подій повідомлено у Летичівський нижній земський суд³⁶.

Тоді ж, Подільському наміснику М. Вердеревському свою версію перебігу подій описав також управляючий економією в маєтності А. Моркова – Средзинський. Він наголошував, що міщани взялися орати землю, яка не є їхньою, а городничий, попри його (управляючого) прохання – заборонити їм, не зреагував. Тому економія надіслала людей, щоб зупинити самоуправство та вилучила, як доказ, плуги. Але в економію збіглося до сотні людей, а після ударів у дзвони, майже три сотні. Проте, городничий, замість того щоб заспокоювати натовп, кричав на управителя, і тим заохочував до непокори. Підбадьорені таким чином міщани розбили носа одному із працівників економії, забрали волів із плугами та пішли знову орати; й досі орють землю та рубають ліс А. Моркова³⁷.

³⁵ Держархів Хмельницької області (ДАХмО). Ф. 227. Оп. 1. Спр. 92: О землях графа Моркова. Арк. 8.

³⁶ Ibid. Арк. 13-14.

³⁷ Ibid. Арк. 16-16зв.

Далі протистояння лише поглиблювалося. Вже 3 червня городничий подав новий рапорт М. Вердеревському, констатує, що напередодні люди з економії А. Моркова позабирали із пасовищ Летичева більше сотні худоби, що належить міщанам, і позаганяли її до різних своїх фільварків по цілому староству, а тепер вимагають викуп по 2 польських злотих за худобину. Багато міщан викупили та знову вигнали на пасовище, де повторно худоба була викрадена, і тепер повторно вимагають викуп. Таким чином, міщани та шляхта міста, окрім інших утисків, вкрай розорюється і серед них зростає невдоволення щодо владних кіл³⁸.

5 червня міщани Летичева написали два колективні листи, адресовані – правителю Поділля М. Вердеревському, а інший – правителю усього краю Мінському, Волинському, Брацлавському та Подільському генерал-губернатору Тимофію Тутолміну. Першому вони скаржилися, що потерпають від насилля, бо забрано у них землю орну та сінокоси, а також худобу. А творять безчинства солдати і донські козаки, що на службі у Моркова, погрожують навіть «рушницями, наставляючи їх, ніби як на ворогів вітчизни». Коли представники Летичівського магістрату пішли в економію, прохаючи повернути зморену голодом худобу, то зустріли там Іраклія Моркова, який «особисто обезчестив їх словами, а міщанина Яна Квятковського, у присутності людей магістрату власною рукою в лице вдарив. Рішення нижнього земського суду не виконує, худобу не відпускає»³⁹. У листі Т. Тутолміну, переповівши усі ті ж факти, міщани просили його резолюцію, з певною іронією докоряючи: «якщо Іраклій Морков перебуває під владою правління, і якщо є суд, якому він би підкорився»⁴⁰.

У тому ж часі (4 червня) написав листа М. Вердеревському також Іраклій Морков, скаржачись, що більшість місцевих чиновників зайняли сторону оборони Летичівських міщан, і це особливо обурювало російського зайду. Переповівши суть подій, він наголошував, що землі, які намагаються виорати міщани та на яких випасають свою худобу та коней є власністю, подарованою імператрицею його братові. А представники нижнього земського суду, зокрема засідатель Оржеховський і справник Діаковський, не тільки не знають законів російських, але й грамоти російської. Вони, погрожуючи побиттям, у деяких селах староства домоглися повернути із тамтешніх фільварків худобу міщанам. Тому Іраклій вимагав надіслати когось із губернії, аби городничого Ліпінського, вказаних Діаковського й Оржеховського, а також найбільш зухвалих міщан віддати під суд⁴¹.

Тим часом, із Летичівського нижнього земського суду М. Вердеревському надійшов рапорт щодо акцій насилля, організованого Іраклієм Морковим. Чиновники доповідали, що 2 червня І. Морков покликав до себе мешканця хутора Штипурина – Якова Лугірова, й погрожуючи йому побиттям, змушував записатися до себе у підданство. А вже 3 червня ввечері, за наказом графа, шестеро донських козаків і четверо шляхтичів (що служили при маєткові), з різною зброєю та гвалтом пішли по приміських хуторах до Фалєєва, Макіймілова, Застолова, Циганчукова, Бєдова, Слесарова, Цапукова, Квятковського і Череватого й змушували їх різними обр́азами, насильством і бійкою записатися у підданство до Моркова. А наостанок, погрожували, що коли за два дні не вийдуть із хуторів, то усі

³⁸ Ibid. Арк. 24-24зв.

³⁹ Ibid. Арк. 25-25зв.

⁴⁰ Ibid. Арк. 37-37зв.

⁴¹ Ibid. Арк. 27-28.

їхні обійстя заберуть у власність Моркова, а їх виженуть. За вказаними скаргами суд постановив розпочати слідство⁴².

Тим часом, Подільське правління від усіх, хто претендував на землі в межах Летичівського староства, затребувало документів і привілеїв, які б засвідчували такі права⁴³. А водночас, до Подільського правління надійшов лист від Т. Тутолміна, де він зауважував, що отримав записку від князя Платона Зубова щодо справи Моркова. А на тій підставі Тутолмін подавав пропозицію передати 24 села, з хуторами, млинами й усіма угіддями Летичівського староства Моркову. Й більше того, пропонував дізнатися в управляючого помістям Аркадія Моркова: «чи є ще поселення на які претендує його сіятельство, і якщо такі теж відносяться до вказаного староства – віддати їх відразу в його повну власність». Водночас, усім заборонити користуватися землею на інших умовах, як лише із дозволу власника та з відповідною оплатою оброку⁴⁴.

Як бачимо, сили протиборчих сторін були зовсім не співмірними. І російські порядки повного всевладдя наблизених до царського двору вельмож, поступальним чином все більше утверджувалися на новоприєднаних землях. Тож цікавим є сам характер того сатрапства, яке вони собі дозволяли. А водночас, не менш цікавою є боротьба спротиву до якої, по мірі можливості, вдавалися летичівці.

Повірений князів Чарторийських, стольник Бернатович повідомляв, наприклад, що за рескриптом польського короля, у 1790 р. було розмежовано Меджибізький ключ (нагадаємо, він був у приватній власності Чарторийських) і Летичівське староство, тоді ж зроблені були копці (так називалися земляні насипи, що слугували позначками у місцях розмежування землеволодінь), і такий кордон зберігався до часу пожалування староства графу Аркадію Моркову. А коли його брат Іраклій Морков об'їхав землі староства, то наказав зробити нові знаки, зайнявши кілька верств землі, що належала раніше до Меджибізького ключа. Це, звісно, спричинило конфлікти. Так, 23 червня Меджибізька економія відправила до межі з Летичівською косарів на сінокіс. Але туди ж прибув особисто Іраклій Морков з кількома донськими козаками, і наказав косарям відступити від старої межі, а козакам розпорядився розкидати 15 копців⁴⁵. Відтак, Бернатович вимагав від суду справедливості.

Досить показовою виглядає також пригода, що трапилася 27 червня, коли на запрошення повіреного князів Чарторийських – представники Летичівського нижнього земського суду, прибули оглянути зруйновані копці поміж Меджибізькою економією (Чарторийських) і Летичівським староством (Моркова). У той саме час офіцер, що приїхав на чолі значного числа донських козаків, селян і дворової шляхти, давав розпорядження накладати на вози скошене на землях Чарторийських сіно. Коли представники суду наблизилися безпосередньо, то 30 підвід із сіном було вже відправлено на Летичів, а ще 14 підвід, в оточенні тих людей, із піками та шаблями гнали по дорозі від села Чарторийська. На звернення до офіцера, хто він такий, яке у нього звання, ім'я, і чому забирає чуже сіно, той

⁴² Ibid. Арк. 44-44зв.

⁴³ Ibid. Арк. 48.

⁴⁴ Ibid. Арк. 50.

⁴⁵ Ibid. Арк. 59-59зв.

кричав на козаків, щоб гнали підводи, не дивлячись ні на що. А водночас відповідав, що він не знає суду, і не визнає його, бо перебуває в степу⁴⁶.

У подальшому судовими справами щодо Летичівського староства опікувався особисто власник Аркадій Морков. Своєрідною програмою його наступних дій виглядає лист від 31 серпня 1796 р. до правителя Подільського намісництва, в якому А. Морков пояснив своє розуміння проблем із межами та спосіб їхнього вирішення. З перших рядків, ніби поміж іншим, він згадав свого покровителя Платона Зубова, а також застеріг, що побоюється різних «ябедних» і перекручених тлумачень, що можливо про нього поширюються. А далі пояснив, що жодного із судових позовів (з Летичівськими міщанами та розмежування із Меджибзьким ключем) не бачить складним.

У першому випадку, пообіцяв чітко триматися Городового положення (нагадаємо, воно прийняте було щойно тоді у 1785 р.), за яким міщани не могли мати жодних земельних наділів (окрім лише вигонів), і повинні займатися промислами, торгівлею та рукоділлями, але ніяк не хліборобством і не землеобробітком⁴⁷. Тобто, він пропонував абсолютно формальний підхід, із дотриманням закону імперії, що у подальшому, звісно, передбачало брутальний згін Летичівських землекористувачів із ділянок, з яких ті годувалися. Апеляцію міщан до маніфесту графа М. Кречетникова, завойовника Правобережжя, котрий (із оперттям на маніфест імператриці Катерини II) гарантував усім збереження земельних та інших прав, хто сприйняв законність нової влади, А. Морков відкидав, бо нібито претензії міщан на землеволодіння не є законними, вони лише користувачі⁴⁸.

Далі, щодо суперечки за межу з Меджибзьким ключем, А. Морков пояснював, що Чарторійські встановили межі за присудом комісії 1790 р. Але свого часу Тарговицька конфедерація (1792 р.) і Гродненський сейм (1793 р.) скасували законність усіх рішень, що приймалися у Польській державі протягом роботи так званого «Сейму заколотників», що працював упродовж 1788-1792 рр. (нагадаємо, той реформаторський, як його ще називали «довгий» сейм прийняв Конституцію 3 травня 1791 р., що й спровокувало другий поділ Речі Посполитої). Тож А. Морков вважав, що потрібно брати до уваги межі Летичівського староства, якими вони були за попереднього старости, що передував обійнянню Чарторійським цього чину. А водночас, він скаржився, що Подільське намісницьке правління не бере до уваги його аргументів⁴⁹. Тобто, місцева польська шляхта, скільки ще могла, продовжувала опиратися самоуправству російських вельмож, і такий опір затягнувся на роки.

Насправді, попри впевненість у власній вседозволеності на теренах своїх вотчин і повній зневазі до будь-яких прав місцевої шляхти, успіхи А. Моркова просувалися доволі кволо, що обумовлювалося справжньою обструкцією, яку йому створила шляхта у Подільських судах. До того ж, наприкінці 1796 р. померла Катерина II, втратив свій вплив П. Зубов, а імператор Павло I, як вже було сказано, не виявляв своїх милостей А. Моркову, і більш того, на загал у своїй політиці діяв всупереч попереднім рішенням матері Катерини II.

⁴⁶ Ibid. Арк. 56-56зв.

⁴⁷ Ibid. Арк. 76.

⁴⁸ Ibid. Арк. 77.

⁴⁹ Ibid. Арк. 76-79.

За вказаних нових обставин, у вересні 1797 р. повірений у справах А. Моркова Грабовський написав навіть прохального листа особисто самодержцю Павлу І. Він переповів усю історію входження свого вірителя у власність, й акцентував увагу на тому, що летичівські міщани обробляли старостинські землі за Чарторійського, нібито, як відробляючи панські роботи, бо платили оброк (насправді вони платили чинш і були, звісно, вільними людьми). А тепер, за власника А. Моркова, міщани хотіли би продовжити користуватися тією ж землею на тих же умовах. А Морков тоді звернувся до Кам'янець-Подільського військового губернатора, що був водночас управляючим губерніями Мінською, Волинською та Подільською (нагадаємо, що з грудня 1796 р., указом Павла І намісництва були замінені губерніями). У відповідь військовий губернатор Олександр Беклешов віддав розпорядження з'ясувати, які землі належали місту Летичеву, і їх залишити місту, а решту земель передати у підпорядкування А. Моркова. Однак, виконуючи таке розпорядження, скаржився Грабовський, представники Летичівського нижнього земського суду та городничий роблять усе, аби довести, що користувачі землею володіють нею за давно усталеними правами й апелюють до привілеїв і документів, що були надані міщанам ще у 1548, 1563, 1615, і найпізніший у 1682 роках. Наостанок, Грабовський просив провести вивчення цього питання і «захистити від зухвалості та грубості», яких зазнає його віритель при поданні скарг у Летичівський нижній земський суд⁵⁰.

У листопаді 1797 р. А. Морков особисто написав листа військовому губернатору О. Беклешову зі скаргою на чиновників Летичівського нижнього земського суду та городничого, котрі, на його думку, відстоювали інтереси Летичівських міщан, а не досягнення справедливості, якою, звісно, вважав задоволення своїх інтересів⁵¹. У лютому 1798 р. А. Морков знову написав листа О. Беклешову, де згадав, що наприкінці минулого року вже звертався до нього зі скаргою на Летичівський земський суд і городничого, проте, вони не лише не виконали «керівних приписів» (рос. – «начальнических предписаний»), але також не взяли до уваги усіх тих пояснень і документів, які він надав у суд. Тому просив сприяння, аби нижній суд повторно розглянув надані ним документи, або ж пропонував передати справу в інший суд⁵².

Як з'ясувалося далі, серед документів, розгляду яких вимагав А. Морков, було представлено письмове зізнання такого собі шляхтича Степана Маркевича, котрий писав, що готовий за першою вимогою графа свідчити у суді викриттям Летичівських міщан. Маркевич звинувачував летичівців у несправедливих їхніх зазіханнях на землі його сіятельства графа А. Моркова. А далі оповідав у своєму письмовому зізнанні, що у середніх числах місяця серпня, минулого 1797 р., вночі, напередодні засідання суду до нього приїздили: летичівський голова Красуцькій, а з ним Войцех Ляхевич із Шахлацьким, які вмовили щоби він на слідстві тримав сторону міщан, і «поночі возили по усім місцям і показували, де потрібно буде вказати на межі староства. За такі покази обіцяли надати у Летичеві найкраще місце для побудови дому, без усякої сплати в дохід міському магістрату, а до того ж обіцяли грошову винагороду»⁵³.

⁵⁰ Ibid. Арк. 132-135.

⁵¹ Ibid. Арк. 148-154.

⁵² Ibid. Арк. 196-197зв.

⁵³ Ibid. Арк. 204-204зв.

У квітні 1798 р. скарга А. Моркова на Летичівський суд, за поданням О. Беклешова була розглянута Подільським губернським правлінням, звідки дізнаємося, що «викривальне зізнання» С. Маркевича нижній земський суд просто відкинув, із обґрунтуванням, що «не може визнати за доказові ті свідчення, які були отримані поза межами суду. А до того ж, неправдиві свідчення заслуговують кримінального розгляду, тому суд прийняв цю справу до вивчення»⁵⁴.

Наступна скарга була написана новим повіреним у справах А. Моркова, Георгієм Равичем, 28 травня 1798 р. наступному військовому губернатору, управляючому губерніями Мінською, Волинською і Подільською Івану Гудовичу, де знову в деталях була переказана історія входження графа у власність на Поділлі та його судові позови із міщанами, а водночас, він скаржився на попередника, військового губернатора О. Беклешова. Зокрема стверджувалося, що з моменту призначення останнього генерал-губернатором цього краю, летичівці подали йому прохання наповнене «пустими скаргами, що не значили нічого вартого уваги уряду, але генерал Беклешов, невідомо чому вирішив за благо таке прохання задовольнити»⁵⁵. Його рішенням: «летичівським міщанам, до часу остаточного розв'язання справи, залишили привілеї повної власності на все, чим вони раніше володіли, а також було приписано, щоб граф Морков залишався при своєму, в спокійному володінні»⁵⁶, (тобто, треба розуміти – не претендував амбітно на те, чим користаються летичівські міщани). Наостанок, повірений у справах А. Моркова висловлював сподівання, що новий начальник, «увійшовши в усі деталі справи, як вони правдиво подані у цьому листі», виявить волю «правосудним рішенням захистити правду від тих утисків, яким вона досі була піддана та накаже Подільському губернському правлінню, аби воно ліквідувало слідство Летичівського нижнього земського суду, ведене разом із городничим, а віритель був би залишений із власністю, наданою законом»⁵⁷.

Сподівання А. Моркова на І. Гудовича не виправдалися, останній був досить у приязних відносинах із О. Безбородьком, котрий, як пам'ятаємо, зазнав у минулому від графа-вигнанця чорної невдячності. А крім того, «холодність» І. Гудовича щодо А. Моркова, обумовлювалася крім дружби із О. Безбородьком (про що засвідчує у спогадах граф Є. Комаровський⁵⁸), також особистою неприязню Павла І до А. Моркова.

Зрештою, у вересні 1799 р. І. Гудович подав у Подільське губернське правління лист під назвою – «Пропозиція» («Предложение»), де констатував, що «його імператорська величність у височайшому указі зволив написати: по скарзі отриманій від громади міщан міста Летичева на таємного радника графа Моркова щодо насильного відібрання у них земель, які належали місту... – негайно віддати міщанам усі ті землі, які були у міста Летичева у власності під час попередньої польської влади та казенної адміністрації Летичівського староства»⁵⁹. Щодо застереження про «казенну адміністрацію», то треба розуміти, що йшлося про короткий період, коли перед самим третім поділом Речі Посполитої, староство

⁵⁴ Ibid. Арк. 206-207.

⁵⁵ Ibid. Арк. 214-216.

⁵⁶ Ibid. Арк. 217-217зв.

⁵⁷ Ibid. Арк. 222-222зв.

⁵⁸ Записки графа Е.Ф. Комаровского... С. 32-33.

⁵⁹ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 249-249зв.

Летичівське було відібране у Чарторийського та перейшло (а точніше сказати – повернулося) у королівську власність. Ось за цю останню тезу й ухопився А. Морков, аби продовжити судові змагання з міщанами, не віддаючи їм земель.

1 жовтня 1799 р. новий повірений у справах А. Моркова, відставний штабс-капітан Шеншін подав до Летичівського нижнього земського суду новий позов, де зауважив, що за височайшим указом Летичівським міщанам треба віддати тільки ті землі, якими вони володіли під час колишнього польського правління та казенної адміністрації. А останнє потребує окремого вивчення, і тому віритель подає справу на апеляцію в Урядовий Сенат⁶⁰.

23 жовтня 1799 р. А. Морков написав особистого листа імператору Павлу I, де скаржився на Летичівський нижній земський суд і просив дозволу передати справу у будь-який інший⁶¹. І в тому ж часі, пізньої осені 1799 р., він «вливав душу» у листі до графа Семена Воронцова, дякуючи йому за добрі слова на свою адресу, й порівнюючи свій стан із перебуванням у могилі, з якої йому доводиться насолоджуватися лише спогадами про «тридцять два роки служби, в якій далеко не все було безуспішним»⁶². Тобто А. Морков відчував по відношенню до себе невдячність царського двору, й цим обумовлював ті несправедливі кривди (як йому здавалося) від владних дій місцевого начальства, що збиткується над ним, «замість чіткого дотримання законів»⁶³.

Попри те, А. Морков не здавався й у лютому (день не вказаний) 1800 р. повторно скаржився царю, де стверджував, що знову не дотримано царську волю із попереднього рішення (саме його, Павла I), як і волю імператриці Катерини II, за якою він отримав у власність староство. «Подільське губернське правління приписало Летичівському нижньому земському суду виконати височайшу волю, однак Летичівський суд на своєму засіданні віддав Летичівським міщанам не лише землі, що досі належали мені, – писав А. Морков, – але також угіддя, стави, млини, ліси, інші економічні побудови, а також три села: Завовк, Рудню і Тарловку, які названі у відомостях і списках, як належні мені, згідно пожалування»⁶⁴.

У подальших своїх домаганнях, А. Морков робив наголос на тому, що Летичівські міщани лише формально мають статус міщан, а насправді, спосіб їхнього життя, аж до самого приходу у цей край російської влади, нібито нічим не відрізнявся від життя місцевих селян. Відповідно, він подав у департамент цивільних справ Подільського головного суду пояснення, де свідчив, що після залишення Подільського воєводства турками (нагадаємо, це сталося у 1699 р.), Летичівське староство було віддане у пожиттєву власність, спочатку батьку, а потім сину, таким собі Конським. Згодом, у таке ж володіння Сандомирському воєводі Тарле, а за ним, із 1750 р. воєводі Руському, князю Чарторийському. «Протягом усього того часу, – писав А. Морков, – міщани не мали жодних переваг і свободи, навіть навпаки, за люстрації 1765 р. на них записали усі повинності, панщину й податки, і ніяких привілеїв вони тоді не пред'являли, і виконувати на користь старости повинності не відмовлялися. Лише у 1783 р. князь Адам

⁶⁰ Ibid. Арк. 290-290зв.

⁶¹ Ibid. Арк. 297-299зв.

⁶² Морков А.И. Воронцов С.Р. Войтовцы, 11 ноября 1799 г. *Архив князя Воронцова*. Книга 14. Москва, 1879. С. 259.

⁶³ Ibid. С. 259-260.

⁶⁴ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 311-312.

Чарторійський, староста Летичівський надав їм свободу, але це було його самочинне рішення»⁶⁵. Усі ці аргументи А. Моркова залишалися поза увагою, аж до часу вбивства царя Павла.

А по тому, 1 серпня 1801 р. справа позовів А. Моркова із Летичівськими міщанами була розглянута в Урядовому Сенаті, як сказано: «спільним засіданням перших чотирьох і межовим департаментів»⁶⁶. Знову ж, згадані були усі аргументи, надані як зі сторони міщан, так і з боку графа. Зокрема визнано, що у 1567 р. Летичів отримав привілей магдебурзького права, де зазначалося, що «земля їхня назавжди від підсудності воєводських і каштелянських судів звільняється, а настановляється їм судитися своїм війтом і мати ярмарки»⁶⁷. У підтвердження цих же привілеїв слугує також документ від 1575 р., коли в асесорському суді видано було декрет, за яким кам'янецькому старості Бржеському було заборонено «утискувати летичівських міщан постоем, а також посилати їх на толоки й змушувати до ремісничих робіт»⁶⁸.

Натомість, на користь А. Моркова наголошувалося, що впродовж 18 ст. міщани платили старості податки, а уся земля, ліси й угіддя належали старості. Лише у Люстрації за 1789 р. вказано, що у 1783 р. вони були звільнені від сплати податків самим старостою; хоча ще за Люстрацією 1765 р. були поділені на стани, як-то: парових, поодинків, піших і халупників (тобто, ідентично поділу залежних селян)⁶⁹.

Далі відзначалося, що Подільська казенна палата відкинула прийняті Подільським головним судом документи надані Летичівськими міщанами, як такі, що не можуть братися до уваги як докази. «За всіма грамотами королівськими та законами Речі Посполитої, земля у власність місту Летичеву і міщанам ніколи не надавалася, і куплена ними не була..., і таких документів від міщан не надано, тому що їх у них не було, а якщо перебували рілля та сінокоси в приватному їхньому користуванні, як і хутори... то були не згідно прав і привілеїв, а лише за дозволом старости, за чинш і панщину»⁷⁰.

Тож відповідно робився остаточний присуд, що «іменовані в минулому королівсько-старостинськими, що після приєднання імперією стали казенними, і були всемілостиво подаровані у власність графу А. Моркову землі, мають належати йому, зі всіма хуторами міщанськими, окрім лише їхньої худоби й іншого рухомого майна; а також усі поза містом колишні старостинські фільварки, винокурні, пивоварні, корчми, ставки, млини та все інше»⁷¹. Також додавалося розмірковування, що якби насправді якісь землі перебували у власності міщан, то вони були б окремо відмежовані, а також мали би громадське управління, спільні доходи та витрати, які записувалися б у книги, але нічого подібного не було. Водночас, прохання до старости та позови до нього не є доказами прав міщан. Відтак, «уся земля довкола міста Летичева має належати графу Моркову, як пожалувана разом із землями усього Летичівського староства»⁷².

⁶⁵ Ibid. Арк. 452-452зв.

⁶⁶ Ibid. Арк. 566.

⁶⁷ Ibid. Арк. 567зв.

⁶⁸ Ibid. Арк. 567зв.-568.

⁶⁹ Ibid. Арк. 570зв.

⁷⁰ Ibid. Арк. 579зв.

⁷¹ Ibid. Арк. 580.

⁷² Ibid. Арк. 584зв.

Характерно, що остаточний присуд Сенату виголошений був у серпні 1801 р., тобто після вбивства у березні того ж року Павла І. Тож цілком можна припустити, що успіхи польського чиновництва в опорі зухвалості російському зайді, певною мірою, були обумовлені мовчазним потуранням із Петербурга, адже неприязнь Павла І до А. Моркова була відомою. Відтак, із приходом до влади Олександра І, усі судові позови враз були, як бачимо, розв'язані, й А. Морков отримав у власність усе, що хотів. Більше того, в той само час (влітку 1801 р.) у його біографії завершився період «перебування у своїх віддалених селах», і граф знову повернувся до Петербурга та на дипломатичну службу, й отримав призначення у посольстві в Парижі⁷³.

ВИСНОВКИ

Прецедент, що тут розглядається, є важливим і показовим, адже відображає всю суть змісту організаційної системи російського соціуму. Жорстка вертикаль влади та повна залежність, навіть наближених до царського двору осіб, від волі та ставлення «першої особи» – змушувала усіх «шукати ласки й милості» тієї «першої особи», тобто «раболіпствувати». Саме у цьому, можна сказати, захована унікальна особливість так званої «загадки російської душі». Поняття «раболепіє» – немає змістового відповідника в жодній мові, це питомо російське поняття, їхня риса характеру, яку можна пояснити лише за сукупністю слів наближеного змісту: лакейство, холопство, холуйство, догідництво, запобігання, підлабузництво і тому подібне. Відтак, незалежно від соціального стану, досягнути успіху в умовах російської імперської дійсності можна було лише виявляючи повну відданість, покірність, готовність служити та прислужувати царствующій особі (а також наближеним до неї «фаворитам»). Й коли остання засвідчувала свою толерацію, довіру, визнання – у вірнопідданого відкривалися практично необмежені можливості. І навпаки, за умови немилості з боку правлячого двору, навіть найвищі сановники зазнавали «життєвих труднощів», що власне підтверджує суть холопської залежності навіть найвищих осіб в імперії особисто від самого імператора, чи то імператриці.

Така світоглядно-правова парадигма мислення росіян категорично перебувала у протиріччі з польською, українською, європейською системою, коли еліта, шляхта, нобілітет шанували власну честь, гідність, свободу прийняття рішень, і вимагали відповідного ставлення до себе. Тож за обставин брутального пресингу, якого вони зазнавали з боку росіян, в умовах поширення влади останніх, шляхта, долаючи внутрішні свої розбіжності, об'єднувалася у своїх діях, задля чинення спротиву. Значною мірою, саме такі світоглядні переконання та небажання приймати російську систему «раболепія», чи то «сліпого вірнопідданства», стали у подальшому головною рушійною силою, що спонукала шляхту Українського Правобережжя до антиросійських настроїв і протестних виступів.

REFERENCES

- Anisimov, E. (1997). *Women on the Russian throne*. Sankt-Peterburg [in Russian].
Bantysh-Kamenskiy, D. (1836). Morkov Arkadiy Ivanovich. In *Slovar dostopamyatnykh liudey russkoy zemli, sostavlennyi D. Bantysh-Kamenskim*, (Vol. 3, pp. 369-374). Moskva [in Russian].

⁷³ Словарь достопамятных людей русской земли... С. 371.

- Barmak, M.V.** (2007). *Formation of power institutions of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine (end of 18 – first half of 19 centuries)*. Ternopil [in Ukrainian].
- Barmak, M.** (2010). Nobility of Right Bank Ukraine: from incorporation to declassification (1793-1845). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii «Istoriia», 1*, 11-19 [in Ukrainian].
- Barsukov, N. (Ed.)** (1874). *Diary of A.V. Khrapovitsky. 1782-1793*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Bartenev, P.I. (Ed.)**. (1879). Morkov A.I. to Vorontsov S. R. Voitovtsy, 11 noyabria 1799 g. In **Bartenev, P.I. (Ed.)**. *Arkhiv knyazya Vorontsova*, (Vol. 14, pp. 259-260). Moskva [in Russian].
- Bovua, D.** (2007). *Russian Power and the Polish nobility in Ukraine 1793-1830*. Lviv [in Ukrainian].
- Bovua, D.** (1996). *A nobleman, a serf and an auditor. The Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831-1863)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Bovua, D.** (1998). *The battle for land in Ukraine. 1863-1914. Poles in socio-ethnic conflicts*. Kyiv [in Ukrainian].
- Bovua, D.** (2011). *Gordian knot of the Russian Empire: Power, gentry and people in Right Bank Ukraine (1793-1914)*. Moskva [in Russian].
- Borysevych, S.O.** (2007). *Legislative regulation of land relations in Right-Bank Ukraine (1793-1886)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Borysevych, S.O.** (2008). Peculiarities of land ownership and land use in Right Bank Ukraine at the turn of the 18 – 19 centuries. *Visnyk Donetskoho universytetu. Seriya B: Humanitarni nauky, 1*, 93-102 [in Ukrainian].
- Borysevych, S.O.** (1992). Land ownership and land use in Podillya. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal, 3*, 84-91 [in Ukrainian].
- Brokgauz & Efron (Eds.)** (1896). Morkov Arkadiy Ivanovich. *Entsiklopedicheskyy slovar Brokgauza i Efrona*. (Vol. 19, p. 859). Moskva [in Russian].
- Broslavskiy, V.L.** (2019). The national policy of the Russian Empire towards the Poles in Right-Bank Ukraine at the end of the 18th – in the first half of the 19th centuries: socio-economic aspect. *Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Ukraina–Evropa–Svit*, 116-121 [in Ukrainian].
- Broslavskiy, V.** (2012). The struggle for property in Right Bank Ukraine at the end of the 18th century. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka. Serii «Istoriia», 2*, 6-10 [in Ukrainian].
- de Madariaga, I.** (2002). *Russia in the era of Catherine the Great*. Moskva [in Russian].
- Filiniuk, A.H.** (2010). *Right-bank Ukraine at the end of the 18th – the beginning of the 19th century: development trends and social transformations*. Kyiv–Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Filiniuk, A.H.** (2003). The policy of Russian tsarism regarding the incorporation of Right-Bank Ukraine at the turn of the 18 – 19 centuries: the question of political status. *Kraeznavstvo, 1-4*, 158-162 [in Ukrainian].
- Kappeler, A.** (2005). *Russia as a multi-ethnic empire: emergence, history, disintegration*. Lviv [in Ukrainian].
- Kryskov, A.** (2014). *Land ownership and land use in the provinces of Right Bank Ukraine at the end of the 18th – beginning of the 20th century*. Ternopil [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I.** (2014). *The nobility of Uman region in the Imperial Era (the end of the 18th – the first half of the 19th century)*. Uman [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I.** (2008). Leases in the Potocki Ukrainian estates in the second half of the 18th – the first third of the 19th centuries. *Eminak, 1-4 (3)*, 68-72 [in Ukrainian].
- Leshchenko, M.N., etc. (Eds.)** (1978). *The peasant movement in Ukraine: the middle of the 18th – the first quarter of the 19th centuries. Collection of documents and materials*. Kyiv [in Ukrainian].
- Marasinova, E.N. (Ed.)**. (1999). Rostopchin F.P. to Vorontsov S.R. In **Marasinova, E.N.** *Psykholohiya elity rossiyskogo dvoryanstva posledney treti XVIII v.* Moskva [in Russian].
- Mikhanchuk, K.** (1872). Poles of the South-western Region. *Trudy etnohraficheskoy-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy imperatorskym russkim heohraficheskym obshchestvom. Yuho-Zapadnyi otdel: materialy issledovaniya* (Vol. 7, pp. 215-291). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Pirson, R.** (2003). Privileges, rights and Russification. *Ab imperio, 3*, 35-56 [in Russian].
- Potemkin, E.L. (Comp.)**. (2017). Morkov Arkadiy Ivanovich. *Biohraficheskyy slovar. Vysshie chiny Rossiyskoy imperii (1721-1917)*. (Vol. 2, p. 661). Moskva [in Russian].
- Rudakova, Yu.** (2005). The formation of the territorial and administrative system in the lands of Right Bank Ukraine in 1793-1801. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky, 41*, 4-13 [in Ukrainian].

- Rudakova, Yu.** (2006). Comparative characteristics of the status of the Polish nobility and the Russian nobility in the context of changes in the political subordination of the territory of Right Bank Ukraine at the end of the 18th century. *Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów*, (Vol. 3, pp. 137-142), Lublin [in Ukrainian].
- Sazonov, A.A., Gerasimova, G.N., Glushkova O.A. & Kisterev, S.N. (Comps.)**. (1992). Declaration of Russia and Austria on the third partition of Poland. *Pod styagom Rossii: Sbornik arkhivnykh dokumentov*. Moskva [in Russian].
- Sazonov, A.A., Gerasimova, G.N., Glushkova O.A. & Kisterev, S.N. (Comps.)**. (1992). Convention of Russia and Prussia on the Second Partition of Poland. *Pod styagom Rossii: Sbornik arkhivnykh dokumentov*. Moskva [in Russian].
- Veydemeer, A.** (1846). *Court and remarkable people in Russia in the second half of the 18th century*. Vol. 2). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Vigel, F.F.** (2000). *Notes*. Moskva [in Russian].
- Shchegolev, P.E. (Ed.)**. (1990). *Notes of Count E.F. Komarovskiy*. Moskva [in Russian].
- Zemskiy, Yu.S.** (2011). *Polish, Russian and Ukrainian elites in the competition for Right Bank Ukraine in the middle of the 19th century*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 01.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 11.06.2024